

„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”

Tanulmányok Kövér György születésnapjára

*„Eloszta bőkezűen;
és termő fa gyanánt”*

Tanulmányok Kövér György születésnapjára

RODOSZ Bihar
Nagyvárad, 2019

Szerkesztők:

Koloh Gábor - Papp Viktor - Tótság Áron

A szerkesztésben közreműködtek:

Halmos Károly, Keller Márkus, Kiss Zsuzsi, Klement Judit, Sonkoly Gábor,
Szentesi Réka

© Bodovics Éva, Csekő Ernő, G. Toronyi Judit, K. Horváth Zsolt, Koloh Gábor,
Kulcsár Beáta, Nagy Botond, Nagy Sándor, Papp Viktor, Perényi Roland,
Simonkay Márton, Somorjai Szabolcs, Szécsényi Mihály, Tótság Áron

Borítóterv:

Bodovics Éva

Olvasószerkesztő:

Darabont Éva

Fotó:

© Horváth Tamás

A kötet megjelenését támogatta:

Budapest Főváros Levéltára Bárczy István Alapítvány,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Hallgatói Önkormányzata,

Romániai Magyar Doktoranduszok és Fial Kutatók Szövetségének
Bihar megyei szervezete.

Kiadja a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fial Kutatók Szövetségének
Bihar megyei szervezete és a Varadinum Script Kiadó.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**„Eloszta bőkezűen; és termő fa gyanánt”: tanulmányok Kövér György
születésnapjára / szerkesztette: Koloh Gábor, Papp Viktor, Tótság Áron.**
- Oradea: Varadinum Script, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8307-88-6

I. Koloh, Gábor (ed.)

II. Papp, Viktor (ed.)

III. Tótság, Áron (ed.)

082.2

Tördelés: Voiticsek Ilona és Voiticsek Árpád

Nyomdai munkálatok: LITERA PRINT, Nagyvárád

Tel.: 0732-115.445; E-mail: literaprint@gmail.com

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	7
TABULA GRATULATORIA	9
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSEK	
<i>Simonkay Márton</i> : Elképzelt reformkor. Történetértelmezési vázlat.....	15
<i>Bodovics Éva</i> : Újabb fordulat a láthatáron? Egy környezettudatosabb történetírás felé	35
A TÁRSADALOM ÉS RÉTEGEI	
<i>Kolob Gábor</i> : Falusi társadalom a kolera idején. Endrőd háztartás- és társadalomszerkezete, adózása és a kolera (1834–1836).....	53
<i>Papp Viktor</i> : Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében	71
<i>Csekő Ernő</i> : Nagy adófizetőből virilis megyebizottsági tag (?). A legnagyobb adófizetők névjegyzékének első összeállítása Tolna megyében (1871)	92
<i>G. Toronyi Judit</i> : Virilizmus és választójog	115
PRIVÁT ÉS NYILVÁNOS SZFÉRA	
<i>Tóth Áron</i> : „ <i>Eme erkölcstelen életmódomból az által leszek megszabadítva</i> ”. A házasság szerepe a prostituáltak életében.....	141
<i>Kulcsár Beáta</i> : Egy nagyváradí polgár tigrisvadászata nyomában: fikció és valóság.....	168
<i>Szécsényi Mihály</i> : Haszontalan zavargások. A Tisza-gyilkosságtól az erkölcsrendészet ostromáig	188
<i>Nagy Sándor</i> : Lábjegyzet Szél Tivadar „antiszemitizmusához”. A Balla Ilona contra Szél Tivadar házassági bontóper az 1930-as években	215

INTÉZMÉNY- ÉS VÁLLALKOZÁSTÖRTÉNET

- Somorjai Szabolcs*: Folyamatosság és változás. Vermes Illés hitelügyei
a 19. század közepén..... 229
- Nagy Botond*: Olasz építési vállalkozók Háromszéken
a dualizmus korában 256

ISKOLA ÉS MOBILITÁS

- Perényi Roland*: Egy makarenkói pofon a régi világnak.
Berzeviczy Gizella (1878-1954) életpályája 281
- K. Horváth Zsolt*: Új iskola - új társadalom. Mérei Ferenc
és a demokratikus iskola kísérlete Magyarországon, 1945-1948 307
- KÖVÉR GYÖRGY BIBLIOGRÁFIÁJA 325

Ügyvédek a mérlegen. Budapesti ügyvédek jövedelmi és vagyoni helyzete a 19. század második felében

A magyar polgárság – s így vele együtt a középosztály – sajátos utat járt be a történelem során, nem véletlen tehát, hogy sok történész elmélyedt a kérdés-körben.¹ E társadalmi réteg szerves részét alkotta az az ügyvédség, melyet a szabadfoglalkozásúak „prototypjának” is tartottak.² Társadalomtörténeti szempontból az ügyvédek vizsgálata eddig háttérbe szorult,³ ezt a hiátust kívánom most módjával betölteni.

Fókuszomat az egyik legfontosabbnak tartott társadalmi meghatározó elemre, a vagyonra, illetve a jövedelemre helyeztem,⁴ igyekezve a módszertani akadályokat elkerülni.⁵

Azon kérdésekre kerestem válaszokat, hogy az ügyvédek milyen mértékű adóval tartoztak hivatásuk után az államnak; létezett-e módosabb, felső rétege ennek a csoportnak. Kizárólag ügyvédi tevékenységből származott a bevételük, vagy volt más jellegű keresetük is? A megszerzett vagyont milyen módon kívánták haláluk után egyben tartani, esetleg felosztani? Továbbá mennyiben volt előrehaladott körükben a hosszú távú vagyonfelhalmozás: ingatlanban vagy „tőkében” tartották vagyonukat? A vagyoni és jövedelmi tekintetben sokszínű ügyvédség azért is érdekes, mivel egyfajta olvasztótégelyként szolgált: ügyvéd lehetett a nemesi származású földbirtokos fia, a honorációr státusú és még a zsidó felmenőkkel bíró diplomás városi polgár is! S bár a rendi választóvonalakkal és a felekezeti megosztottsággal ehelyütt nem foglalkoz-

---

¹ Néhány általam feldolgozott írás álljon itt mankóul: Horváth D. 1991, Tőkéczi 1991, Vári 1991, Tóth 1991, Halmos 1991, Benda 1991a, Benda 1991b, Halmos 1994, Utsi 1997, Gyáni 1997, Tóth 1997.

² Láng 1881: 18.

³ A legfrissebb, jogszociológiai megközelítésű munka a három jogász hivatásrendet elemezte a professzionalizációs módszertan segítségével. Navratil 2014. Történeti megközelítést alkalmazott Kovács M. Mária, amikor az ügyvédek, mérnökök és orvosok attitűdjének vizsgálata során az antiszemitizmus és a liberalizmus jellemzőit kereste. Kovács M. 2001. Az ügyvédi hivatás sajátosságait és történetét Zlinszky János foglalta össze. Zlinszky 1974: 7-148. Az ügyvédi rendtartásról doktori értekezés is született. Korsósne Delacasse 2009.

⁴ A vagyoni-jövedelmi dimenziók letapogatására fontos példa: Kövér [1990] 2002. A vagyon szerepére a dualizmust illetően: Halmos-Klement 2006.

⁵ A megközelítések problematikájára felhívja figyelmünket: Halmos 2003: 19-25.

hatok,⁶ ezen szempontok vizsgálatát nem hanyagolhatjuk el a részletes elemzésekben, mint ahogy szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt „osztályhelyzet” nem feleltethető meg az adott társadalomban betöltött pozícióval, mely javarészt a megbecsülés és a presztízs alapján jelölte ki a státuszcsoportok helyét a hierarchiában.⁷

Az egyének vagyoni és foglalkozási státusát erősen befolyásolja, hogy milyen javak tulajdonosa-birtokosa, és e vagyont miképpen használja fel a társadalmi hálózatban, a „családi kiscsoportviszonyok” területén.⁸ Épp ezekben a kiscsoportviszonyokba enged betekintést az örökhagyó elhalálása után felvett hagyatéki leltárak iratanyaga, melyekhez gyakran más források (árverési jegyzőkönyvek, haszonbérleti szerződések, hagyatéki végzések, gondnoki-gyámi számadások, örökösök kérvényei) kapcsolódtak. Mindezekkel együtt fennmaradtak – ritkább esetekben – az elhalálozottak végrendeletei is, melyek még tovább bővítik tudásunkat a hagyatékokat illetően. De mielőtt hozzáfognánk kiválasztott alanyaink haláluk „pillanatában” bírt javaik ismertetéséhez, forduljunk a már alaposan feltárt virilis jegyzékekhez, melyeknek Pest kapcsán egyetlen nyersanyaga az 1873-as évkörből áll rendelkezésünkre.⁹

A virilisség intézményét az 1870: XLII. és az 1871: XVIII. törvénycikkek hívták életre. Az ezek alapján felvett jegyzékek segítségével állapították meg a törvényhatóságok és községek legnagyobb adót fizetők csoportját, és közülük választották meg az önkormányzati képviselő-testületek tagságának felét.¹⁰ A virilisek osztályát a vagyoni polgárságának feleltethetnénk meg a német hagyomány alapján (Besitzbürgertum),¹¹ ám mind a német megfelelő, mind a magyar szóösszetétel nem igazán honosodott meg a történetírásban.¹² A virilisség intézményét Budapest kapcsán Vörös Károly már alaposan feldolgozta,¹³ ezúttal csak annyit tennék hozzá: a képviselő-testületek virilista felében felül-

⁶ A rendi normák morális közösségeket elválasztó gondolatával Tóth Zoltánnál találkozhatunk. Tóth 1991: 13–25.

⁷ Bourdieu 1971: 404–405, 417–418.

⁸ Tóth 1987: 66.

⁹ BFL IV. 1303/j. Pest sz. kir. város Tanácsa iratai. Választási iratok (1865–1873). A nyersjegyzék majdnem 3000 személy nevét és összadóját nyújtja adónemenkénti bontásban. A forrásból hiányoznak a 30., 31., 64., 65., 81., 82. számú lapok. A virilisjegyzékekhez való hozzáférést ezúton is köszönöm mentoromnak, Kövér Györgynek.

¹⁰ Kövér [1990] 2002: 134.

¹¹ Halmos 2006: 161.

¹² Halmos 2003.

¹³ Vörös 1965, Vörös 1971, Vörös 1979. Szabolcs megye kapcsán Kövér György (Köver é. n.), Hódmezővásárhely kapcsán pedig Gyáni Gábor (Gyáni 1977) tért ki a virilisségre. A témában kutatott még: Bárányi 1972, Feiszt 1989, Kosján 1993, Gottfried 1993, Feiszt-Kosján 1995, illetve lásd e kötetben G. Toronyi Judit és Csekő Ernő írásait.

reprezentáltak voltak a földbirtokosok és kereskedők mellett az általam most vizsgált ügyvédek is.¹⁴

Az 1873-as – fentebb hivatkozott – virilis nyersjegyzékben 106 ügyvéd adótételeire bukkantam. Mivel a nevek mellett kevés esetben szerepelt a virilis személy foglalkozása, ezért a módszertani buktató elébe mentem: az 1867-től 1881-ig, összesen hétszer kiadott Adressen-Kalenderből az 1873-as évre vonatkozóan feljegyeztem az ügyvédek listáját, párosítva lakcímükkel.¹⁵ A lakcím- és virilisjegyzéket ekképp egymás mellé állítva 96 ügyvédet tudtam beazonosítani. Tíz egyéb eset fordult elő, mikor is a virilis feltüntette az adózó foglalkozását (jelen esetben: „ügyvéd”), de a lakcímjegyzékben nem szerepeltek egyidejűleg. Ez adódhatott abból, hogy a prókátor még vagy már nem praktizált az adott évre vonatkozóan.

A jegyzékbe csak az évi 140 forintnál nagyobb adóval lehetett bekerülni, tehát az ennél kisebb adót lefizetők nem szerepelnek a jegyzékben, s ennél fogva vizsgálatomban sem. Így listánkat Wudlens Gyula zárja 133 Ft 24 kr jövedelem- és 7 Ft 61 kr személyi kereseti adójával. Lássuk, hogy milyen mértékű összadót¹⁶ mondhattak magukénak szereplőink.

1. táblázat

Az ügyvédek összadója az 1873-as virilisjegyzék szerint

	Összadó-kategóriák Adózók száma	
	[Ft]	[fő]
1.	140–200	37
2.	200–300	21
3.	300–400	16
4.	400–1 000	17
5.	1 000–5 000	14
6.	5 000–10 000	0
7.	10 000 felett	1
	Összesen	106

A kapott adatokból piramisszerűen felépülő ábra rajzolódik ki: a maximum évi 400 forintot adózók alkotják összesítésünk 70%-át. A 10 000 forint feletti kategóriában pedig mindössze Neuhofter János szerepel.¹⁷ Árnyalásképp érdekesebb egy másfajta megközelítéssel is szolgálni az ügyvédek adózott

¹⁴ Halmos 2006: 177. Halmos Károly hivatkozott tanulmányában Beksics Gusztáv és Thirring Gusztáv adatait elemezte. Ugyancsak itt tájékozódhatunk arról, hogy mely megyékre és városokra vonatkozóan készült a virilisjegyzékek felhasználásával történeti ismertetés. Halmos 2006: 179–180.

¹⁵ Adressen-Kalender 1873: 451–453.

¹⁶ Az 1873-as virilisben négy adónemet különböztettek meg: telekadó, házbéradó, jövedelemadó, személyi kereseti adó. A négy adótétel összege volt az összadó.

¹⁷ Neuhofter János 1873-ban három belvárosi, kettő lipót- és egy terézvárosi ingatlan után adózott. Összadójával a jegyzék előkelő, 8. helyére futott be. Vörös 1979: 20.

tételeinek kapcsán, mivel az első tábla túlzott mértékben egymásra torlaszolja a kizárólag vagy zömében jövedelemből élő ügyvédek csoportjait. Amennyiben az összes adónem közül csak a jövedelemadóra helyezünk súlyt, akkor közelebb kerülünk ahhoz a kérdéshez, hogy vizsgált alanyaink közül kik voltak azok, akik ügyvédi tevékenységből tartották el magukat és családjukat.

2. táblázat

A jövedelemadó és az összadó aránya az ügyvéd-virilisek között¹⁸

	0-10[%]	11-20[%]	21-30[%]	31-40[%]	41-50[%]
Személyek száma [fő]	6	2	8	5	1
	51-60[%]	61-70[%]	71-80[%]	81-90[%]	91-100[%]
Személyek száma [fő]	3	-	3	-	48

A táblát szemrevételezve továbbra is szembeötlő, hogy a jegyzékben szereplők döntő többsége 48 fő jövedelme után adózott, és ennek nyomán valószínűleg ügyvédi hivatásából élt. Ezek a jövedelmek azonban nem számítanak kiemelkedően magasnak, ha a két táblát együtt kezeljük. A másik végletet a nagy ingatlanvagyonnal és így magas házbéradóval rendelkező módosabbak köre képezi. Ide tartozott például a már említett Neuhoffer János vagy Karlovsky Zsigmond, Schiller Gyula, Schiffner Gyula, Pfeffer Ignác, Kovács Pál és Koltay Jakab. Mindezek azonban nem szolgálnak meglepetéssel a vagyoni rétegződést illetően.

A 20 és 60%-os arányszám közé esők (17 fő) viszonyai már több említést érdemelnek. Ezen ügyvédek között lelhetünk olyanokra, akik ugyan bírtak jelentős ingatlannal, és emiatt jókora házbéradót tartoztak megfizetni, de emellett jövedelmük is magasabb volt az ügyvédek zöménél. Pordán Imre, Schönberg Ármin, Burián János,¹⁹ Tánzos Miklós és Rózsa Lajos²⁰ házbéradói 1060 és 630 forint között szóródtak, és ugyancsak ők fizettek 393 és 173 forint közötti jövedelemadót. De Cséry Lajos (180 Ft jövedelemadót fizetett), Giczey Samu (180 Ft 74 kr), Schmidt Titus (188 Ft 24 kr), Szöllősy Benő (173 Ft 24 kr) és Bogdány Lajos (194 Ft 24 kr) is nagyobb mértékű összadóval tartozott az állam felé, mint a piramis alján elhelyezkedő, ingatlannal nem bíró ügyvédek sokasága. Az ő csoportjuk arra világít rá, hogy bár volt egy középső eleme az illetén módon körülszabott ügyvédségnek, ez a réteg kevésbé tudta ellensúlyozni a csupán kisebb jövedelmet szerző prókátorok többségét.

¹⁸ A 106 vizsgált személyből csak 76 bírt jövedelemadóval, így ennyi személy szerepel ebben a táblában. A szemléltetést Kövér Györgytől kölcsönöztem. Kövér [1990] 2002: 138.

¹⁹ Burián János jogtanácsos, jelentős háztulajdonos például 632 forintot fizetett házbéradó jogcímén. Felesége a vagyonos borkereskedő Jálics família Ilona nevű tagja volt. Vörös 1979: 64.

²⁰ Rózsa Lajos 1873-ban a Kereskedelmi Bank és az Első Budapesti Gőzmalom elnöke, illetve a Nemzetközi Wagonkölcsönző alelnöke volt. Vörös 1979: 97. Ezen posztok után 37 forint személyi kereseti adót, jövedelme után pedig 250 forintot fizetett le.

A következőben az összadót figyelmen kívül hagyva, csak a jövedelemadó mértékét vesszük górcső alá.²¹

3. táblázat

Az ügyvédek megoszlása jövedelemadó-kategóriák szerint

Jövedelemadó-kategóriák	Személyek száma	Személyek aránya
[Ft]	[fő]	[%]
0-100	6	7,9
101-200	52	68,4
201-300	12	15,8
301-400	6	7,9
Összesen	76	100

A táblázat által megközelítettük a már közölt 70%-os arányt. A maximum évi 400 forintos összadót fizetők csoportjának jelentős hányada tehát 100 és 200 forint között adózott jövedelme után. A 100 forint alatti kategóriába főleg olyanok kerültek, akiknek vagyona mellett éves jövedelmük elenyészőnek számított: Neuhoffer János, Kováts Pál, Schiffner Gyula. Szintúgy hatan vannak azok, akik – feltételezhetően ügyvédi praxisukból – évente 300 és 400 Ft közé eső jövedelemadót tettek le az államkasszába.

Említés szintjén kerül elő a személyi kereseti adó, melyet – jelenleg pontosabb források híján – nagy valószínűséggel igazgatótanácsi bizottsági tagság vagy felügyelő bizottsági tagság után vetettek ki szereplőinkre.²² Ami ennél biztosabb, hogy a 106 vizsgált személyből 82 tartozott megfizetni ezt az 1873-as évre. Az adók mértéke 6 és 44 forint között mozgott.

A negyedik, eddig nem tárgyalt telekadó nem véletlenül került ismertetésem végére. Ezt 25-en rótták le, a krajcárostól kezdve a pár forinton át a legnagyobb tétel 67 forintot tett ki. Ez utóbbi összeget Virava József²³ neve mellett találhatjuk meg. A telekadót minden bizonnyal a házingatlanokhoz kapcsolt, kisebb telekrészekre, illetve a külterületeken lévő nagyobb rétekkaszálók után vethették ki.

A virilisjegyzékben szereplő adatok kizárólag adótételekre vonatkoztak. Mindebből csak körvonalazható, hogy az érintett személy mi után fizette éves jövedelemadóját, hiszen a foglalkozás pontos megjelölése gyakran hiányzott a nevek mellől. Ráadásul több adózási kategória is érvényben volt ez idő tájt.

²¹ Fontos megjegyezni, hogy szereplőinknek nem csak az ügyvédi tevékenységből származhatott jövedelme, de inkább tartjuk jellemzőnek, mint kivételesnek. Lásd például Virava József téglagyáros esetét.

²² Az ügyvédek sokaságára a bizonyos pénzüzetek vezetőségében már Vörös Károly is felhívta a figyelmet. Vörös 1979: 83, 93, 137.

²³ Virava József 1873-ban Kőbányán téglagyárat üzemeltetett, tehát jövedelmének zöme innen származott. Vörös 1979: 29. Pályája meredeken felfelé ívelt, 1910-ben már 14 darab ingatlant irtak össze neve mellett. Vörös 1979: 123.

Az 1868: XXVI. törvénycikk értelmében három osztályt különböztettek meg.²⁴ Az első csoportba tartozott az „értelmiségi gyakorlat”, mely alá sorolható az ügyvédi tevékenység is. Ha a fentiekben leírt jövedelemadókat tehát megszoroznánk 10-zel, akkor nagyjából megközelítenénk a vizsgált ügyvédek éves jövedelmének mértékét, ám ez még nem jelentené, hogy szereplőink kizárólag ügyvédi tevékenységből tettek szert jövedelemre (emlékezzünk Virava Józsefre). A telkek és házingatlanok valós értékéről még mindig nem rendelkezünk kellő információkkal. S továbbra is élénk tornyosul a nagy feladat, hogy utánajárjunk alanyaink egyéb kereseteinek, mely után a személyi kereseti adó rovat alatt adóztak. Mindezen problémák tehát új kutatások irányába mutatnak.

Minden módszertani nehézség ellenére megállapítható, hogy az adózás szempontjából vizsgált ügyvédség rendkívül tagolt, vagyonilag mélyen rétegzett. A virilis segítségével láthatóvá vált, hogy néhány szereplő már jelentős adóösszegeket fizetett be, és fontos lépéseket tett, hogy bekerüljön a budapesti nagypolgárság elitjébe. Mellettük ott volt ugyanakkor az a javarészt ügyvédi tevékenységből élők csoportja (gondoljunk az évi 200 Ft alatti jövedelemadó fizetőkre), mely nagy számánál fogva az ügyvédi társadalom meghatározó jellegét szolgáltatta. Még érdekesebb azon ügyvédek története, akik egyszerre mondhattak magukénak jövedelmet és tetemesebb ingatlantulajdont, az ő felfelé ívelő pályájuk rajzolhatja meg a prókatori hivatás sajátosságait.

Az eddigiekben kategóriákat hoztam létre, csoportokra bontottam a foglalkozás szerint elkülönített ügyvédséget, a kialakított kép pedig statikusnak is tetszhet a közölt táblák és az adókatégoriák miatt. Pedig alanyaink igenis mozgásban voltak. A kép további árnyalásának érdekében más anyagokat kellett gyűjtsek.

Ezúttal az árvaszéki iratok között fellelhető hagyatéki és gondnoksági források állagát választottam.²⁵ Próbászereűen emeltem ki néhány, a 19. század második felében elhunyt ügyvéd hagyatékát, és az iratok között elsősorban végrendeletek és hagyatéki leltárak után kutakodtam. Az árvaszéki anyagok nagy számban állnak a kutatók rendelkezésére, ráadásul rendkívül színes perspektívát kínálnak iratfajtájuk változatossága okán.²⁶ Ugyanakkor a családok életének kritikus időszakában keletkeztek ezen források, hiszen a család-fenntartó elhunytát követően volt szükséges az árvaszék közbeavatkozására.

²⁴ „1. A tiszta jövedelem 10%-át fizették a földbirtokkal összefüggő még adózatlan jövedelmek, a regálék, a haszonbérletek, ipari, kereskedelmi, forgalmi, értelmiségi gyakorlat, »vagy bármi más hasznot hajtó foglalkozás és üzlet« után. 2. 6000 forint éves jövedelemig progresszíve 1–5%, afelett 10% befizetésre kötelezték a köz- és magánszolgáltatásban állókat, a szolgálati viszonyból származó nyug- és kegydíjakat, a Tudományos Akadémia tagjainak állandó fizetését és az egyháziak rendes jövedelmét. 3. Szintén 10% járt minden kamatjövedelem és életjáradék után”. Kövér [1990] 2002: 134.

²⁵ BFL IV. 1411. b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1874–1950) iratai.

²⁶ Tóth 1989b: 113–115.

Mindezeket szem előtt tartva az itt felgöngyölt esetek még alaposabb betekintést kínálnak az ügyvédek vagyonszerkezetébe.

A leltárak kutatásával már többen foglalkoztak.²⁷ A problémák így ismertnek mondhatóak. Különösképp nagy hangsúlyt kapott az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetők teljesnek ezek a hagyatéki leltárak. Benda Gyula és Tóth Zoltán megállapítása²⁸ szerint arra lehet következtetni, hogy sok tételt nem vezettek fel a becsüsök és jegyzők az inventáriumokba, míg Güntner Péter a soproni anyagokban nem lelt ilyen hiányosságokra.²⁹ Megjegyzendő továbbá, hogy ha az örökhagyó más községekben is birtokolt ingatlant, annak leltárát nem kapcsolták az eredeti inventáriumhoz. Ez arra vezethető vissza, hogy bár törvényi szinten írták elő a hagyatéki leltározást, de annak módját már nem részletezték, és helyi gyakorlatok alakulhattak ki erre vonatkozóan.³⁰ Mivel ezek a források a személyi vagyont vették górcső alá, a másik házastárs által egyedül bírt javakat gyakran nem tüntették fel. Erre kitűnő példa az, mikor az elhunyt férj hagyatékában nem szerepelnek ágyneműk és bizonyos bútorok, ugyanis azok az özvegy hozományához-kelengyéjéhez tartoztak.³¹ A legnagyobb problémát mégis az jelenti, hogy bizonyos leltárak az elhalálozást követő pár évben kerültek csak felvételezésre, s így több ingó vagyon gazdát cserélhetett ezen időintervallum alatt.

Vizsgálatomhoz Hrabovszky Dávid, Ghyczy Gyula, Réczey Imre, Francisci Kázmér, Részó Ensel József és Részó Ensel Kálmán, valamint Pfeffer Ignác hagyatékait tártam fel. A hagyatéki eljárások során két alapvető fontosságú irat keletkezett: a haláleset-felvétel és a hagyatéki leltár. Ezt természetesen időben megelőzte az örökhagyó végrendelete, mely ugyanakkor nem tartalmazott minden vagyontárgyat és ingatlant. Az iratcsomókban legtöbbször megtalálható az árvaszék által lefolytatott eljárás végzése és a tárgyalási jegyzőkönyv.³² Ezekből szinte teljes mértékben feltárható az örökösök köre, a hagyaték mennyisége és – szerencsésebb esetben – a hagyaték minősége is.

A mindössze hét főt számláló csoportnál természetesen nincs értelme kvantitatív elemzésekbe bocsátkozni a végrendeleteket illetően, de egy-két

²⁷ Benda Gyula a paraszti inventáriumokat tárta fel Keszthely város tekintetében: Benda 2008. Meglátása szerint az alsóbb néprétegek leltárai egyáltalán nem tekinthetők teljesnek, azok csak illusztrációra alkalmasak. Benda 2006: 379-387. A szociológiából kölcsönzött faktoranalízis segítségével Granasztói Péter alföldi paraszti leltárakat elemzett: Granasztói 2000: 87-108. Néprajzi vonalon mozgott „tárgygyűttesek” módszeres vizsgálatával Hofer Tamás: Hofer 1983: 39-64. Megemlíteném még Kocsis Gyula (Kocsis 1988) és Tóth Zoltán (Tóth 1989a) monográfiáit, valamint Güntner Péter (Güntner 1995: 244-261) tanulmányát.

²⁸ Benda 2006: 385-387, Tóth 1989b: 115.

²⁹ Güntner 2000: 280-284.

³⁰ Kocsis 1988: 7.

³¹ Güntner 2000: 285-286. Nem ritkán a fürdőszoba teljes berendezése lemaradt a leltárakból: Gyáni 1992: 32.

³² Güntner 2003: 243., Kocsis 1988: 11.

érdemi jellemzőre legalább felhívhatom a figyelmet.³³ Az alanyok közül legkorábban végrendelkező Hrabovszky Dávid³⁴ testamentumát két magyar és egy német példányban készítette el 1865-ben. Ezek nem maradtak fenn, csupán egy magyar nyelvű másolat lelhető meg a hagyatéki állagában.³⁵ Egyenes ági örökösei nem lévén, Hrabovszky Drezdában, a Nyugdíjbiztosító Intézetnél elhelyezett tőkéjét alakította át évjáradékká, melynek kedvezményezettje unokaöccse, Hrabovszky István lett.³⁶ Az 1100 ezüst tallérhoz a fiú nem nyúlhatott, annak csak kamatait kaphatta kézhez, bizonyos feltételek teljesítése mellett.

A másolat készítésének időpontjában (1865. június 20.) István harmadéves gimnazista volt Pozsonyban, nagybátyja pedig kikötötte számára, hogy egy német nyelvterületen fekvő felsőoktatási intézménybe kell beiratkoznia, és ott jól tanulnia ahhoz, hogy megkaphassa az évjáradékot. A minimum másfél éves német egyetemi tanulmányokat európai tanulmányi körúttal kellett befejeznie a megjelölt örökösnek. Nem tudható, hogy István megfelelt-e a végrendeletben előírtaknak, és kétséges továbbá az is, hogy csupán ennyiből állt volna az eredeti végrendelet. Mindazonáltal Hrabovszky Dávid 1866. augusztus 18-án, a Gleichenberg³⁷ nevű gyógyhelyen hunyt el, és egyedüli örököséként unokaöccse szerepelt az iratban.

Réczey Imre feleségével közösen testált 1874-ben.³⁸ E szerint, ha az egyik házastárs elhalálozna, akkor a másik örököl minden ingóságot (drágaságokat, ezüstműveket, könyveket, konyhaeszközöket, bútorokat); az ingatlanjavitakat azonban a három gyermek (Gyula, Imre, Árpád) egyenlő részben örökli, a hasznélvező pedig – számadási kötelezettség nélkül – élvezheti a vagyont.

³³ Mátay 2004: 249–257.

³⁴ Hrabovszky Dávid 1804-ben született a Győr megyei Felpécen. A neves evangélikus család sarja Pozsonyban tanult, majd európai körútra indult, utazásairól több helyütt beszámolt (*Szemléllő, Pesti Divatlap*). Hazatérve nemes családoknál szolgált nevelőként, majd az esztergomi főgimnáziumhoz szegődött tanítónak. Összefoglalta a magyarországi evangélikus iskolák történetét, valamint fiktív levelekben számot adott a Balaton körüli élményeiről is. Hrabovszky Dávid 1866-ben hunyt el. Müller 1998: 5–7.

³⁵ BFL IV. 1411. b. 02432/1884. Hrabovszky. Végrendeletéről másolat – 1865. június 20.

³⁶ Horváth József kutatásai nyomán arra jutott, hogy a 18. században azon falusi aktorok, kik nem rendelkeztek utódokkal, gyakrabban végrendelkeztek. Ez talán kevésbé meglepő állítás. Horváth 1999: 368–369.

³⁷ Bad Gleichenberg, Stájerország, Ausztria.

³⁸ BFL IV. 1411. b. 04774/1877. Réczey. Végrendelet – 1874. február 15. Réczey Imre 1804-ben született Bécsben. 1837-ben a pesti egyetemen szerzett orvosdoktori oklevelet, majd ugyancsak Pesten praktizált. Elismert szemész-, szülész- és sebészdoktor volt, letette az ügyvédi vizsgát is. Az orvosi kar jegyzője, a Királyi Orvosegylet tagja, a pesti József-hengermalom igazgató-választmányi tagja volt. 1874 áprilisában hunyt el, római katolikus szertartás szerint temették. Szinnyei 1906: 653. Gyászjelentése: http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?%LSG_R07@0044 (Látogatás ideje: 2018. 06. 03.)

Az örökség felosztására tehát csak mindkét házastárs halála után kerülhetett sor. A pár a további rokonokra is gondolt a hagyományozás során.³⁹

Amit Réczeynél csak feltételezni tudok, vagyis azt, hogy a végrendelet keltezése és annak végrehajtása közötti rövid időszak miatt feltételezhetően már betegen testált az ügyvéd, az Ghyczy Gyula⁴⁰ esetében egyértelmű: a prókátor „beteges állapotban, de szellemi egészségben” nyilatkozott 1873 őszén, amikor is minden vagyonát egyetlen utódára, Máriára hagyta, azzal a kikötéssel, hogy öröklött és szerzett vagyontételeit külön kezeljék a jövőben.⁴¹ A szerzett vagyon jövedelmének felét Mária, felét nővére, Ghyczy Ida volt jogosult felvenni elhalálózását követően. Fivérével, Dénessel minden bizonnyal rossz kapcsolata volt, ugyanis a testamentumban kijelentette: összeszólalkozott testvérével, de irányába nincs követelése. Kiskorú gyermekének gyámját is megjelölte nővére személyében, a hagyaték végrehajtásával pedig barátját, Pordán Imre ügyvédet bízta meg.

Réső Ensel József⁴² 1884-es végrendeletében nem részletezte vagyonát és jövedelmét, csupán örökösei között tett „hagyományokat”.⁴³ Ezek szerint nővére, Erzsébet lányának gyermekeire hagyott fejenként 2000 Ft-ot, de adományozott Sándor testvére unokáinak is, név szerint Kálmánnak, Szerénnek és Hortenziának. A testvérek gyermekei és unokái mellett azonban kedvezményezettként szerepelt Hajdú József végrehajtó és „Örzi takarító” is. Ez utóbbi 50 Ft-ot kapott a hagyatékból. Réső Ensel József meghatározta, hogy a temetési költségek és az adományok levonása után vagyonát négy egyenlő részre darabolják és azt Pál, Juliánna, István testvérei gyermekeinek, illetve

³⁹ Réczey sógorának, Martinelli Antal öt gyermekének adományozott fejenként 1000 osztrák értékű forintot, sőt: „kegyes célokra” a polgári kórháznak 100 Ft-ot, a városi „tüzipénztárnak” szintén 100 Ft-ot, a budapesti árvaháznak 50 Ft-ot, a Vakok Intézetének 20 Ft-ot hagyományozott. A középkori polgárság hagyománya tehát, még ha más kedvezményezetteket szem előtt tartva, de tovább élt a 19. századi városi értelmiség körében. Szende 1999: 343–356.

⁴⁰ Ghyczy Gyula az assa-kürthi nemesi előnevet bírta. Édesapja Ghyczy Ignác uradalmi jószágigazgató, ügyvéd, Tata város országgyűlési képviselője, az OMGE egyik szervező tagja, az Országgyűlési Könyvtár alapítója volt. Gyula 1833-ban született, gyászjelentése nyomán tudható, hogy római katolikus vallású volt. A tatai gimnáziumi évek után Pestre ment jogot tanulni, 1854-ben szerezte meg jogtudori oklevelét, majd Széher Mihály keze alatt dolgozott, 1858-ban saját ügyvédi irodát nyitott. 1861-ben nősült először, Ghyczy Antal ezredes lányát, Emerenciát vette nőül, ki három évvel később elhalálozott. Az ügyvéd második feléségével és családjával a Sas utcai bérházban élt. Ghyczy Gyula 1876 áprilisában hunyt el. *Vasárnapi Ujság*, 1876. április 16.; Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_G12@0117](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_G12@0117) (Látogatás ideje: 2018. 06.03.)

⁴¹ BFL IV. 1411. b. 01214/1876. Ghyczy. Végrendelet - 1873. október 10.

⁴² Réső Ensel József életéről kevés információval bírunk. Valószínűleg az 1790-es évek végén született a Nyitra megyei nemes családba. 1887-ben temették el református szertartás szerint. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_R10@0335](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_R10@0335) (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁴³ BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Réső Ensel József. Végrendelet - 1884. július 10.

a Terézia nevű elhunyt húgának lánya, Fülöp Ida között osszák szét. Így már tudjuk, hogy Résző Józsefnek nem voltak gyermekei, és minden vagyonát családtagjaira hagyta – Örzsit leszámítva.

A budai német polgárcsaládból származó Pfeffer Ignác⁴⁴ aprólékosan lejegyeztette, hogy halála után mi legyen javainak sorsa. Első testamentumát már 1871-ben, pontosan 50 évesen elkészítette és azt Elischer Boldizsár ügyvédnek átadta.⁴⁵ Tíz évvel később, 1881. június 1-jén foglaltatta közjegyző által okiratba rendelkezését. Ebben három fiát jelölte ki örököséül: Ödönt, Ferencet és Emil Ignácot. A gyermekek azonban csak akkor kaphatták meg az ingatlanok értékét, ha a legkisebb is betöltötte a 24. életévét. A végrendekezés felsorolta minőség szerint az ingó és ingatlan vagyont,⁴⁶ leírták továbbá a tartozások mértékét is.⁴⁷ A fürdőtulajdonos ügyvéd „megtévelyodott” felesége részére évi 2000 Ft-os járadékot, és minden fiú után tartásdíjként 600 Ft-ot szabott ki. Az elmeogyógyintézetben kezelt feleségnek Pfeffer halála után további 5000 Ft „közszerepményi összeg” is megállapított. Ezek mellett szereplőnk meghatározta az ingatlanok halála utáni sorsát, azok kezelési módját, kisbaári Kiss Ferenc ügyvéd személyében pedig megjelölte a gyermekek gyám gondnokát. Kikötötte továbbá, hogy a fiúk tanuljanak franciául, angolul és németül, sőt lehetőleg olaszul is és valamelyikük, aki 23. életévé betöltése után kellő affinitást érez, az vegye át a „fürdőüzletet”. Érdekes momentum a testálásnak az, ahogy Pfeffer megtiltotta örökösének és feleségének, hogy azok érintkezzenek az anyai ági rokonokkal.⁴⁸

⁴⁴ Pfeffer Ignác 1821-ben született Budapesten. Még édesapja vásárolta meg a mai Széchenyi István tér 3. szám alatti telket, melyre Hild József tervei alapján 1823-ban építettett tisztasági fürdőt és kétemeletes lakóházat. 1855-ben gőzfürdővé alakították az első emeletet, ezekben az időkben már híresnek számított a Diana névre keresztelt fürdő. Pfeffer Ignác így édesapjától készen vehette át a fürdő üzemeltetését, de emellett jogi végzettsége is volt. 1892-ben, 70 évesen hunyt el. A fürdő épületét a századelőn lebontották, ma a Belügyminisztérium épületét találhatjuk a telken. Gyászjelentése: http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?SLSG_P20@0848 (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁴⁵ Ezt az iratot később semmisnek mondta Pfeffer, még ha annak ügyvédi letéti példányát nem kapta vissza Elischertől többszöri felszólításra sem.

⁴⁶ „Ingatlanok: Ferenc József tér 3. szám alatti bérház és fürdő a hozzá tartozó berendezésekkel, Vizafogón 6 és fél holdas telek, Krisztinavárosban kertes nyaraló. Ingók: készpénz, értékpapír, bútorok, képgyűjtemény, antropológiai és római bronzgyűjtemény, vonós hangszergyűjtemény, régiség- és kő-, arany-, ezüst-, elefántcsonttritikasággyűjtemény, könyv- és hangjeggyűjtemény, kórégiségek tára, szüleim ruhái, saját ruháim.” BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

⁴⁷ Pfeffer a Kereskedelmi Banktól vett fel 40 000 Ft-os kölcsönt a Diana fürdőre, valamint „elmebeteg” nővére, Dessoir Ilona örökrészére állított ki két kötelezvényt, több mint 40 000 Ft értékben. Ezekon kívül tartozott Popper Babettának is 3000 Ft-tal. BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

⁴⁸ A tiltás alá esett: Melczer Kornélia (Pfeffer anyósa); Buchwald Stefánia és Frost Sarolta (mindketten feleségének testvérei); Melczer Zsigmond; Loisch Ede és felesége, Ottília; Elischer Boldizsár és felesége; Brener Ignác (Pfeffer unokaöccse). BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Végrendelet – 1893. február 13.

A módos ügyvéd tett még egy végrendeletet 1888-ban. Ezt lakásán vette fel ugyancsak Steinbach István közjegyző.⁴⁹ A fürdő üzemeltetőjének, Karnasz Andrásnak 300, a gépésznek, Hánisch M.-nek pedig 200 Ft-os adományt tett ezúttal. Visszavonta továbbá az 5000 Ft-os „közszerzeményi” adományt feleségétől, és 1000 Ft-ot rendelt fiainak éves élmezésére. Ezek után Kiss Ferenc végrehajtó és gondnok lelkére kötötte Pfeffer, hogy csak akkor adhatja el a fürdőt és a városmajori nyaralót, ha azért minimum 300 000, illetve 15 000 Ft-ot ajánlanak. A gondnok – szolgálataiért – megkapta öröklakásként a bérház második emeleti lakását, míg az első emeleten a fiúknak kellett lakniuk. A pótlólagos rendelkezés atyai jó tanácsokkal zárult.⁵⁰

Nem tudjuk, hogy az ügyvédség – mely a 19. században számos volta⁵¹ és a jogi végzettség magas rendű presztízse miatt az értelmiség vezérhajójának számított – körében milyen mértékben terjedt el a végrendelezés. Valószínűleg nem tévedünk, ha általánosnak vagy gyakorinak tételezzük fel a végakarát hátrahagyását körükben, mivel ennek gyakorisága a műveltség és a vagyon mértékének gyarapodásával egyenesen arányos módon növekedett, még ha ilyen források csak módjával maradtak is az utókorra.⁵² Megjegyzendő azonban Réczey és Ghyczy példáján keresztül, hogy a testálás többször az utolsó stádiumban, már beteges állapotban született.

Aktoraink vagy egyenlő részben felosztották vagyonukat gyermekeik között (persze csak ha több volt), vagy a közelebbi rokonoknak, unokahúgoknak és unokaöccsöknek, valamint azok gyermekeinek hagytak hátra kisebb-nagyobb vagyont. Olyan eset most nem került vizsgálat alá, ahol a gyermekek között fiúk és lányok egyaránt megtalálhatóak voltak, de minden bizonnyal az értelmiség körében ekkor már javában az egyenlő osztály szemlélete dívott.⁵³ A testamentumokon keresztül képet kaphatunk az örökhagyókról is: Pfeffer Ignác ezen keresztül kívánta egyben tartani vagyonát és befolyásolni halála után családjának életét. Az ő kezében valóban érdekérvényesítő eszköz volt

⁴⁹ A kiegészítő fiókvégrendeletben Pfeffer megállapította, hogy bizonyos értéktárgyaitól már megvált, valamint a Popper Babbetta irányában fennállt tartozását kiegyenlítette. A Kereskedelmi Banktól felvett hitelt egy, a gyámpénztártól kieszközölt kölcsönrel váltotta ki, így ez utóbbinak 75 000 Ft-ig adósa maradt.

⁵⁰ „[...] embertársakat ne taszítsátok el, kedvesek és barátságosak legyetek, gonosz emberekkel szemben legyetek elnézők, szegényekkel szemben könyörületesek, fennálló kormány ellen ne beszéljétek, s ne cselekedjétek királyotok ellen. Tartsátok magatokat távol minden titkos társaságtól, olvassátok Fraknoi Martinovich c. művét. Kerüljétek a megvesztegetést. Kerüljétek a kártyajátékot, a kávéházakat és klubokat is! Egészségetek tartsátok fenn testgyakorlás által. Gondoskodjatok anyátokról.” BFL IV. 1411. b. 00210/1888. Pfeffer. Fiókvégrendelet – 1888. március 1.

⁵¹ 1875-ben 4245, 1890-ben pedig 4487, addig 1910-ben 6743 ügyvéd volt Magyarországon. Králik 1903: 263., A Magyar Szent Korona országainak é. n.: 736–737.

⁵² Bognár 2002: 173–192.

⁵³ Bognár 2002: 192–193.

a végrendelet, mellyel utasított és tanácsolt, tiltott és szorgalmazott.⁵⁴ Más vizsgáltunk (például Résző Ensel József vagy részben Réczey Imre) alig vagy csak kevés érdemi említést tett vagyonának további sorsáról, legalábbis a végrendeletek írott formája szerint.⁵⁵ Emiatt a testamentumok csak részint engednek bepillantást a vagyoni és jövedelmi viszonyokba, mégis nélkülözhetetlenek a mentalitás és a kapcsolati háló elemzése során, mely témakörök kérdései még megválaszolatlanok a kutatók előtt.

A testálások mellett ott van a becüsök és közjegyzők által felvett, hitelesített hagyatéki leltár, mely ugyancsak fontos információkkal szolgál a vagyoni rétegződés és az ahhoz kapcsolódó mentalitás feltérképezéséhez. A kevés számú alanyom miatt én most nem végezhettem faktoranalízist,⁵⁶ fókuszálva bizonyos tárgyak leltárakban való előfordulásának gyakoriságára.⁵⁷ Ehelyett bizonyos szempontokra hívnám fel a figyelmet a különféle vagyontételek egymáshoz való arányának szemléltetésével.

A leltárakban először az aktívumot (készpénz, ingóságok, értékpapírok, kötvények, követelések, ingatlanok), majd a passzívumot (tartozások, hitelek) tüntették fel.⁵⁸ Első körben az ingó és a teljes cselekvő vagyon egymáshoz való viszonyulását kell szemrevételeznünk. Az arányszám egyszerre mutatja meg, hogy ügyvédek bírtak-e ingatlannal és hogy ingó vagyonuk milyen mértékű volt az ingatlanokhoz képest.

4. táblázat

Az ingó és a teljes vagyon a vizsgált ügyvédek körében

	Ingó vagyon [Forint]	Teljes vagyon ⁵⁹ [Forint]	Ingó és teljes vagyon aránya [%]
Réczey Imre	82 770	112 796	73,38
Ghyczy Gyula	90 287	110 417	81,77
Francisci Kázmér	4 510	5 910	76,31
Résző Ensel Kálmán	5 432	18 505	29,35
Résző Ensel József ⁶⁰	61 882	61 882	100
Pfeffer Ignác	53 741	304 157	17,67

⁵⁴ Mátay 2004: 262–263.

⁵⁵ A rendelkezések klasszikus felosztásának (vagyontárgyak, adósságok, kintlévőségek és örökösök) formája tehát nem érvényesült minden esetben. Horváth 1999: 361–363.

⁵⁶ A szociológiából kölcsönzött módszert alkalmazta Granasztói Péter tanulmányában: Granasztói 2000: 87–108.

⁵⁷ A polgári lakások bútortelítettsége miatt nagy feladat elé állítaná egyébként is a kutatót a tárggyűttesek szerinti elemzés. Hanák 1988a: 44.

⁵⁸ Güntner 1995: 247–248., Güntner 2000: 286–287.

⁵⁹ A „szenvédőség” (tartozások, hitelek, váltók) levonása nélkül.

⁶⁰ Résző Ensel József esetében – mivel nem akadtam leltár nyomára – az 1887. március 22-én kelt végzésre hagyatkoztam. A számok felkeltik a gyanút, hogy nem szerepelt minden tétel a vagyontárgyak között. A végzés ugyanis a kötvényeket, ruhaneműeket és ékszereket sorra veszi, de nem tesz említést például ingatlanok tulajdonlásáról. Így fedheti le egymást teljes-séggel Résző Ensel Józsefnél az ingó és a teljes cselekvő vagyon. BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Résző Ensel József. Végzés – 1887. március 22.

Hrabovszky Dávid vagyontételeinek felbecslése azért okozott gondot, mert a fennmaradt leltárban nem egységesen szerepeltek a megadott tételek: a láncos ezüst zsebóra értékéről sem rendelkezni információval, és a hagyományként kezelendő, Németországban befektetett tallérok átváltása sem kivitelezhető, mindenesetre Hrabovszky készpénzben és kötvényben bírt javai nem haladták meg az 1000 Ft-ot.

Francisci Kázmér⁶¹ – a többiekhez képest mindenképp – szerényebb vagyona miatt kilóg a sorból, ám Réczey, Ghyczy és Réső Ensel Kálmán⁶² nyomán látható, hogy a szabadfoglalkozású ügyvédek általában részvényekben, kötvényekben jelentős vagyont teauráltak. Az ingatlanvagyon nagy súlya Pfeffer Ignác esetében mutatkozik meg.

Sopron kapcsán Güntner Péter második kategóriába sorolta a szabadfoglalkozású városi aktorokat és így az ügyvédek is.⁶³ Együtt kezelte azonban a prókátorokat a tisztviselői és iparos réteggel, így megállapításai csak részben érvényesek a fentebb közölt táblázat adataival. Güntner szerint a második kategóriába kerültek között az ingóságok aránya 54–58% között mozgott – erre itt most nem láthatunk példát.⁶⁴

A Tóth Zoltán által felderített rendi választóvonal – mely valahol 38% környékén húzódik az ingó és teljes vagyon arányát vizsgálva Szekszárd esetében – nyomaira sem bukkanhatunk,⁶⁵ persze alanyaink száma még csak reprezentatívnak sem mondható a főváros és különösen az ügyvédség lélekszámának viszonylatában.

---

⁶¹ Francisci Kázmér Nagyszombaton született 1828-ban Francisci József megyei főjegyző és Kubicza Anna fiaként. Nemesi előneve Szalánczi volt. Jogot tanult, majd az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alatt önkéntesként a főhadnagyi rangig jutott előre, csapataival Erdély területén harcolt. 1850-ben a törökök kiadták a császári erőknek, őt gyanúsították a korona elrejtésével, de rövid fogság után kiengedték. Előbb Nagyszombaton lett ügyvédi írnok, majd Pesten nyitott ügyvédi irodát, emellett jogtanácsosa volt a Magyar Jelzálog-Hitelbanknak. 1878-ban hunyt el Alsó-Ausztriában, hosszas betegeskedést követően, Győrött temették el. Bona 1998: 419. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_F21@0356](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_F21@0356) (Látogatás ideje: 2018. 06. 03.)

⁶² Réső Ensel Kálmán, vagy Enszel Réső, 1823-ban született református családban. A jogi tanulmányok után részt vett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban, őrnagyként szolgált. Krúdy Gyula – többekkel együtt – a pesti dzsentrí tagjaként aposztrofálta, akinek semmi egyéb teendője nem akadt az éjszakai mulatozáson kívül. „Az is igaz, hogy Réső Ensel Kálmán már az utolsó városi ligeti telkét is eladta, hogy virágokat küldhessen valamely testőrségi regényből való Rienzi Marikának” – fogalmazott Krúdy. Réső Kálmán 1882-ben hunyt el. Krúdy [1927] 1985. Gyászjelentése: [http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?\\$LSG_R10@0335](http://www.rakovszky.net/D1_DisplRemImg/Rako_DRI_ShowRemoteImages.shtml?$LSG_R10@0335) (Látogatás ideje: 2018. 06. 05.)

⁶³ A szerző ráadásul a kevés számú foglalkozás miatt csak az ügyvédek sorolta a szellemi szabadfoglalkozásúak közé. Güntner 1995: 258.

⁶⁴ Güntner 1995: 251–253.

⁶⁵ Tóth 1982: 180, Tóth 1989: 95–99.

De itt talán érdekesebb a vagyon java részét kitevő betétekre, kötvényekre fókuszot helyezni. A „tőke” (készpénz, betétkönyv, részvény, kötvény, követelek) és az ingatlanvagyon arányának bemutatásánál újra ki kellett hagyni Hrabovszky Dávidot, adatainak szerénysége és nehéz konvertálhatósága miatt.

5. táblázat

A tőke és az ingatlan mértéke a vagyoni leltárak tekintetében

	„Tőke” [Ft]	Ingatlan [Ft]	Tőke aránya a két tétel összegéhez [%]
Réczey Imre	81 604	30 026	73,10
Francisci Kázmér	4 147	700	85,55
Ghyczy Gyula	89 521	20 130	81,64
Réső Ensel Kálmán	1 475	15 747	8,56
Réső Ensel József	61 732	0	100
Pfeffer Ignác	17 259	250 416	6,45

Réczey Imre az Első Hazai Takarékpénztárban helyezett el nagyobb, összesen 10 000 Ft értékű betétet, de részvényese volt a Pesti Hengermalomnak (23 700 Ft) és az előbb említett Első Hazai Takarékpénztárnak (18 160 Ft) is. Ezeken kívül rendelkezett kisebb értékű részvények, államsorsjegyek és egyéb sorsjegyek felett. Követelése 21 000 Ft fölé rúgtak.

Ghyczy Gyula jelentős készpénzzel bírt otthonában (14 121 Ft), emellett vasúti kölcsönkötvénye (8 955 Ft), takarékpénztári részvénye (3725 Ft), a Pesti Kereskedelmi Bankhoz tartozó záloglevele (17 800 Ft) is volt. Fontos kiemelni 7415 Ft értékű takarékpénztári betéteit, illetve 20 915 Ft-ot kitevő követeléseit.

Réső Ensel József záloglevelek, takarékpénztári betétkönyvek (22 987 Ft), részvények felett bírt tulajdonjoggal. Mint látható, ingatlannal nem rendelkezett a leltárak és egyéb hagyatéki iratok szerint.

Tehát szereplőink valahol a középtávú (ingó – értékpapír, betétkönyv) és a hosszú távú (ingatlan – ház) vagyonfelhalmozás útvonalán mozogtak, amikor is életük véget ért.⁶⁶ Ez alól Réső Ensel József a kivétel. A középpolgársághoz tartozó ügyvédség zöme kapcsán tovább erősödik az a kitétel, hogy vagyonuk nagyobb hányadát tőke formájában tartották.⁶⁷

Réső Ensel Kálmán és Pfeffer Ignác esetében azonban az ingatlanok becsértéke dominált.⁶⁸ Réső Kálmán Herminamezőn, az Erzsébet királyné útján

⁶⁶ A kategóriákat Güntner Pétertől kölcsönöztem. Güntner 2003: 245. Az értékpapírokba, betétekbe való pénzhelyezés természetesen nem csak a szabadfoglalkozásúakra volt jellemző. Hasonlóképp gazdálkodtak értékeikkel a kereskedő réteg tagjai is. Mayer 2000: 113–125.

⁶⁷ Tóth 1982: 181, Tóth 1989: 99.

⁶⁸ Mazsu János kutatásai nyomán arra jutott, hogy a századforduló után az ügyvédek nagyon magas aránya rendelkezett saját házzal. Mazsu 1992: 155.

mondhatott magáénak egy szőlőkeres telket.⁶⁹ Pfeffer az akkori Ferenc József tér 3. szám és a Fürdő utca sarkán fekvő telket tulajdonolta,⁷⁰ illetve Vizafogón feküdt 5328 négyszögöles legelője és szántója, melynek végében a „körvasút” futott. Ez 31 972 Ft-ot ért. Az I. kerületi városmajori nyaralóval háromra bővült ingatlanegyüttes tetemes vagyont, több mint 250 000 Ft-ot jelentett.

A leltárak nemcsak a tőkéről és ingatlanvagyonról adnak számot, hanem többször tételesen felsorolják az elhunythoz tartozó ruházatot, ágyneműket és ékszereket, bútorzatot. Ezúttal – mégis csak egy értelmiségi foglalkozás a témánk – a bútorzathoz részben kapcsolódó könyvállományra térnek ki.

Güntner Péter szerint a „könyvállványok és könyvszekrények tulajdonlása nem a vagyontól, inkább a képzettségtől, a szellemi igényektől függött”.⁷¹ Így okkal kereshetjük ügyvédeink leltáraiban a könyvszekrények és könyvek meglétét.⁷²

Réczey Imre fényezett nagy könyvtárszekrényében (120 Ft értékű) 1023 kötet orvosi és sebészi művet, 56 kötet bölcsészeti és jogtani művet, valamint 1190 kötet szépirodalmi művet írtak össze, mindösszesen 637 Ft értékben. Ghyczy Gyula leltárában 320 darab, jogtudományi, történelmi, szépirodalmi kötetet szerepeltettek, 120 Ft-ra becsülve azokat.

Francisci Kázmér kapcsán csak az tudható, hogy könyveit 63 Ft-ra taksálták,⁷³ míg Hrabovszky Dávidnál, Pfeffer Ignácnál, Részó Ensel Kálmánál és

⁶⁹ Ezen egy 4 szobás és egy 3 szobás lakóépület állt, valamint egy istálló és egy fészer is megtalálható volt a – részben – szántótelken. Ugyancsak Herminamezőn volt az a kerttelek, melyen egy 2 szobás, verandás nyári lak állt üvegházzal és kerti kúttal. A becüs a két ingatlant összesen 15 747 Ft-ra taksálta. BFL IV. 1411. b. 00933/1880. Részó Ensel Kálmán. Becslési jegyzőkönyv – 1882. november 9. A házak értékelésénél fontos kiemelni, hogy már a kortárs becüsök sem a ház állapotát, hanem annak típusát tartották szem előtt, s e szerint értékelték az ingatlanokat. Tóth 1982: 198.

⁷⁰ Ezen volt megtalálható a kétemeletes ingatlan, első emeletén 9 szobás, második emeletén 11 szobás lakásokkal. A ház mögött állt az egyemeletes fürdőingatlan, illetve mellette a földszintes, 7 fürdőhelyiséges fürdőház. A lakóingatlant 45 988 Ft-ra, az egyemeletes fürdőházat 19 948 Ft-ra, a földszintes fürdőházat 4796 Ft-ra becsülték fel.

⁷¹ Güntner 2003: 417.

⁷² A polgári lakáskultúra egyéb aspektusaira itt most nem tudok részletesen kitérni. Ízelítőül szolgáljanak a következő irodalmak: Buzinkay 1992, Gyáni 1992, Gyáni 1994, Hanák 1988b, Hanák 1992a, Hanák 1992b, Güntner 1997, Rác 1989. Visi Lakatos Mária egy pécsi polgárcsalád életébe nyújt bepillantást, ahol is a családfeő nagyatádi Visy László ügyvéd volt. Az 1881-ben levizsgázó Visy Pécssett nyitott ügyvédi irodát, később a pécsi ügyvédi kamara elnökének is megválasztották, 1911 és 1917 között pedig Pécs főispánja volt. A magasföldszinti ház férfiszobája egyszerre szolgált dolgozósobaként és ügyvédi irodaként. Benne üvegezett könyvszekrények, íróasztal, Lingel-fele redőnyös iratszekrény, wertheimszekrény egyaránt megtalálhatóak voltak. A szalonban zongora és neobarokk társalgógarnitúra (asztal, kanapé, fotelek), vitrin és „empire” óra álltak. A Visy család mindazonáltal magát nem tartotta a vagyonosabb réteghez (gyártulajdonos, kereskedő) tartozónak. Visi Lakatos 1992: 121–140.

⁷³ BFL IV. 1411. b. 02628/1878. Francisci. Hagyatéki főleltár – 1879. június 27.

Józsefnél nem szerepeltek könyvek a leltárban. Az értelmiségi szerepkör nem minden esetben tűnik ki tehát, ha a könyvészeti tárgyak és cikkek után nyomozunk a leltárakban. Ám akad olyan eset, mikor ezt valami más, kizárólag a polgárság körében megfigyelhető jelenség, jelen esetben a régiséggyűjtés váltja ki: Pfeffer számos értékes vagyontárgyat magáénak mondhatott: gyűjtött ugyanis kőrégiségeket, festményeket, vonós hangszereket, apróbb drágaságokat.

* * *

A dualista középosztály „zászlóshajóját” több forrás felhasználásával kívántam a vagyoni-jövedelmi tengelyek mentén bemutatni. A virilis nyomán láthatóvá vált, hogy sok alany mindössze ügyvédi praxisából élt⁷⁴, és többségük évente nem keresett többet 2000–3000 Ft-nál.⁷⁵ Ráadásul ne feledkezzünk meg arról, hogy a forrásban csak a 140 Ft-nál nagyobb adót fizető ügyvédek, tehát a rétegnek csak egy része szerepel. Az adótételek által vázolt csoport felső részét azon prókátorok alkották, akik örökség, házasság vagy egyéb (például üzleti) tevékenység révén tettek szert nagyobb vagyonra, ám – Neuhofer János kivételével – őket még nem tekinthetjük nyugodtan a budapesti nagypolgárság elitjének. Az ő életpályájuk jelenthette az elérni kívánt célt annak az ugyancsak alacsony létszámú társaságnak, mely bár fő hivatásának az ügyvédkedést tekintette, emellett jelentősebb ingatlanok felett is rendelkezett. Nem mellékes az a tényező, hogy a virilisben szerepeltek nagy hányada (106 főből 82) személyi kereseti adót fizetett az 1873-as évben, tehát fő foglalkozásuk mellett egyéb pozíciót is betöltöttek. Bár a virilisjegyzék adatait táblázatban szemléltettem, az eredmények abba az irányba mutatnak, hogy a kiválasztott csoport tagjai folyamatos mozgásban voltak a vagyoni strukturálódás tekintetében.

⁷⁴ A fürdőtulaj Pfeffer, az orvosként és ügyvédként egyaránt tevékenykedő Réczey Imre, a tanítóként is dolgozó Hrabovszky Dávid esetei mutatnak rá a problémára, hogy mennyire nehéz bizonyos személyeket foglalkozás szerint csoportosítani. A több végzettség és munkaviszony megnehezíti a kategorizálást, így az ügyvédek foglalkozás szerinti körülhatárolása sem egyszerű feladat. Írásomban nem is törekedtem erre, alanyaimat egyaránt az „ügyvédség” címszó alá csoportosítottam.

⁷⁵ A 2000–3000 forintos éves jövedelem, melyet kizárólag az ügyvédi foglalkozásból származó bevételként aposztrofáltunk, vajon soknak vagy kevésnek számított-e a szabadfoglalkozásúak körében, merül fel a kérdés. Mivel nem rendelkezünk statisztikai forrásokkal az ügyvédek kereseteire vonatkozóan, csupán pár összehasonlítási alapra térhetünk ki: egy középiskolai rendes tanár az 1871/1872-es tanévben átlagban 600 forintot, egy középiskolai iskolaigazgató 1000 forintot vihetett haza. Az 1880-as évek végén a budapesti műegyetem oktatói éves átlagban több mint 3000 forintot kerestek. Ugyancsak az 1888-as évben az önkormányzati tisztviselők több mint 10 ezer fős létszámának alig 1,2%-a, 128 tisztviselő keresett 2000 forint felett éves szinten. Az ügyvédek keresete tehát a szabadfoglalkozásúak átlaga felett helyezkedett el, igaz, ezen megállapítás kizárólag a virilisben szereplő – tehát alpból módosabb – és a Pesten praxist vivő prókátorokra vonatkoztatható. Mazsu 1980: 5–24.

Ezt a mozgást erősítette meg a más jellegű iratok bizonyos aspektusainak górcső alá vétele. A – mondhatni önkényesen – kiválasztott hét ügyvéd segítségével még tovább kívántam árnyalni, hogy milyen tételek felett bírtak tulajdonjoggal a csoport tagjai. Legelőször is kitértem a végrendeletek segítségével arra a kérdésre, hogy miképp képzeltek el ügyvédeink felhalmozott vagyonuk továbbélését, majd miután bebizonyosodott, hogy e típusú forrás hasznos, de nem kielégítő a vagyon kérdéskörében, a leltárakhoz fordultam.

A hagyatékok ismertetésénél szükségszerű volt a források keletkezéskörülményeinek felvázolása, hiszen láthatóvá vált, hogy ezen iratok sem mondhatóak teljes mértékben pontosnak: Hrabovszky Dávid anyagai (szükszavú, csonka végrendelet) egyértelműen, míg Réső Ensel József leltára (nincs ingatlan feltüntetve) valószínűsíthetően hiányosként értelmezendők, mint ahogy Francisci Kázmér szerény vagyona is gyanúra adhat okot. Ezek mellett megállapítható, hogy Réczey Imre, Ghyczy Gyula és Réső Ensel József a szakirodalomban olvasható módon vagyonának jelentős részét betétben, kötvényben, részvényben tartotta, sőt hivatásukból kifolyólag sok követeléssel is éltek. A hosszabb távú gondolkodás és vagyonfelhalmozás nyomait ennek ellenére nem csak részleteiben tapogathatjuk ki: a virilisben szereplő, házbéradót fizetők száma (106 főből 57) és a leltárak kapcsán feltüntetett ingatlanvagyonok (lásd az 5. táblát) oda mutatnak, hogy a Mazsu János által jegyzett tendencia, miszerint a századforduló után az ügyvédek nagy száma bírt ingatlannal, legalább az 1870-es, 1880-as évekig nyúlik vissza.

A magyar ügyvédség vagyoni-jövedelmi profiljához tehát egyszerre hozzátartozott az ingatlan birtoklása és a rövidebb távú teaurálás értékpapírok, betétek formájában, mint ahogy az egyéb, személyi kereseti adózás alá eső tevékenységek sem mentek ritkaságszámba körükben. Mindezeket szem előtt tartva hozzáteendő, hogy a virilis sajátossága okán a szerényebb vagyoni helyzetben lévőkről nem értekezhettem, s írásom emiatt javarészt a problémák és hiányosságok felderítésére korlátozódott. Elvégzésre várnak a kutatások, melyek reflektálnának azon kérdésekre, hogy mikor és miképp bontakozott ki a kortárs irodalomból ismert elszegényedés, továbbá magát az ügyvédséget is el kéne helyezni a középosztály és a polgárság vagyoni struktúrájában, ám amíg alapvető dolgokat nem tudunk e csoport viszonyairól, nem foghatunk hozzá az összehasonlításhoz.

E tanulmány – indító jellegénél fogva – a további feltárásokhoz kíván támpontokat nyújtani, kihangsúlyozva, hogy vizsgált alanyaink a vagyoni-jövedelmi szerkezetben többféle mozgást követhettek, mind a vagyonfelhalmozás (középtávú–hosszú távú, tehát tőke–ingatlan aránya), mind a házassági és családi kapcsolatok (öröklés, hozomány), mind a kiegészítő keresetek (felügyelő bizottsági tagság, igazgatósági tagság, egyéb bevételek: házbérbeadás) tekintetében.

Források

- Adressen-Kalender 1873: *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*. Pest. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. IV. rész. Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények, 56).
- Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV. 1303/j. Pest sz. kir. város Tanácsa iratai. Választási iratok (1865–1873)
- Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV. 1411. b. Budapest Székesfőváros Árvaszékének (1874–1950) iratai:
 01214/1876. Ghyczy.
 04774/1877. Réczey.
 02628/1878. Francisci.
 00933/1880. Réső Ensel József és Réső Ensel Kálmán.
 02432/1884. Hrabovszky.
 00210/1888. Pfeffer.
- Gyászjelentések: Online-hozzáférés: http://www.rakovszky.net/E1_LSG_ObitsIndex/GYJ-NevIndex.shtml
- Krúdy Gyula 1985 [1927]: *Holt lelkek kismagyarban*. In: Uő: Pesti Album. Publicisztikai írások 1919–1933. Budapest. Online-hozzáférés: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Krudy-krudy-gyula-munkai-1/pesti-album-publicisztikai-irasok-19191933-151A9/1927-15770/holt-lelkek-kismagyarban-15799/>
- Szinnyei József 1906: *Magyar írók élete és munkái*. XI. kötet (Popeszku-Rybay). Budapest. Vasárnapi Ujság, 1876. április 16.

Hivatkozott irodalom

- Bárányi Béla 1972: *Gondolatok az uralkodó elitéről, valamint egy helyi elit történetéről a debreceni virilizmus kapcsán (1873–1930)*. In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica XIV. Debrecen, 4–68.
- Benda Gyula 1991a: *A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége*. Századvég. 2–3. 169–176.
- Benda Gyula 1991b: *A polgár és polgárosodás a történeti irodalomban*. In: Tóth András (szerk.): Rendiség és polgárosodás. Előadások a polgárosodásról, I. Budapest, 5–11.
- Benda Gyula 2006: *Inventárium és paraszti gazdaság a 18–19. században*. In: Bácskai Vera-Gyurgyák János – Kövér György (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 379–387.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár - társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban, Keszthely társadalma 1740–1849*. (Mikrotörténelem 3.) Budapest–Zalaegerszeg.
- Bognár Szabina 2002: *Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón*. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése. Korall. 9. 173–193.
- Bona Gábor 1998: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. Első kötet: A–Gy. Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1971: *Osztályhelyzet és osztálypozíció*. In: Ferge Zsuzsa (vál.): Francia szociológia. Budapest, 402–432.
- Buzinkay Géza 1992: *A középosztály lakásideálja*. In: Hanák Péter (összeáll.): Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 13–26.

- Feiszt György 1989: *A Vas megyei virilis jegyzékek feltárásának tapasztalatai*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás-módszertan*. Gyula, 98–100.
- Feiszt György – Kosján László 1995: *A gazdasági elit kutatásának néhány kérdése a virilis jegyzékek alapján*. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. 483–487.
- Gottfried Barna 1993: *Nyíregyházi virilisek 1874 és 1912 között*. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. I. Évkönyvek 9. Nyíregyháza, 141–168.
- Granasztói Péter 2000: *A tárgytól a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására*. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 87–108.
- Güntner Péter 1995: *A soproni polgárság vagyoni viszonyai a századfordulón a hagyatéki leltárak tükrében*. Soproni Szemle. 3. 244–261.
- Güntner Péter 1997: *A soproni polgári lakáskultúra a századfordulón*. Soproni Szemle. 1. 21–31.
- Güntner Péter 2000: *A vagyon kutatásának nominális forrásai a századfordulón*. AETAS. 1–2. 276–289.
- Güntner Péter 2003: *A dualizmus-kori városi társadalom rétegződésének vizsgálata hagyatéki leltárak alapján*. In: Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14–16. között rendezett történettudományi konferencia előadásiból. (Studia Miskolcinsia 4.) Miskolc, 243–248.
- Gyáni Gábor 1977: *Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. Történelmi Szemle (20.) 3–4. 626–640.
- Gyáni Gábor 1992: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 27–59.
- Gyáni Gábor 1994: *A polgári identitás és az otthonkultúra a századfordulós Budapesten*. Műhely. 3. 43–47.
- Gyáni Gábor 1997: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. Századvég. 7. 30–45.
- Halmos Károly 1991: *Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótáriródalom tükrében*. Századvég. 2–3. 131–168.
- Halmos Károly 1994: *Magyarországi polgárosodás*. Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban. AETAS. 3. 95–147.
- Halmos Károly 2003: *A vagyon és a műveltség polgársága a dualizmus korában*. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 19–40.
- Halmos Károly – Klement Judit 2006: *Vagyon a dualizmus időszakában (1867–1920)*. Valóság (49) 7. 66–77.
- Halmos Károly 2006: *Besitzbürgertum Magyarországon. A virilizmus*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 161–194.
- Hanák Péter 1988a: *Polgárosodás és urbanizáció*. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 17–62.
- Hanák Péter 1988b: *A Kert és a Műhely*. Budapest.

- Hanák Péter 1992a: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest.
- Hanák Péter 1992b: *Bérbház a Körúton*. In: Uő (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 97–120.
- Hofer Tamás 1983: *A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgygyűttek néprajzi elemzése*. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. XIII. Budapest, 39–64.
- Horváth József 1999: *Falusi végrendeletek formái és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században*. Soproni Szemle. 4. 356–370.
- Horváth D. Tamás 1991: *A polgárosodás esélyei Magyarországon*. Századvég. 2–3. 29–33.
- Kocsis Gyula 1988: *Hagyatéki leltárak: Cegléd, 1850–1900*. (Mezővárosi és falusi közösségek iratai. Inventáriumok 2.) (Ceglédi Füzetek, 24.) Cegléd.
- Korsós né Delacasse Krisztina 2009: *Az ügyvédi autonómiák létrejötte és működésük megkezdése Magyarországon a polgári korszakban*. PhD-értekezés. Pécs.
- Kosján László 1993: *A virilis-jegyzékek elemzésének néhány kérdése*. In: *Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum*. Heves Megyei Levéltár Közleményei, különszám. Eger, 149–162.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. H. n.
- Kövér György 2002 [1990]: *Jövedelemadó és polgárosodás. Kísérlet a kiegyezés utáni pesti nagypolgárság körülhatárolására*. In: Uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 132–138. [Eredetileg megjelent: Bruckmüller, Ernst – Döcker, Ulrike – Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter (szerk.): *Bürgertum in der Habsburger-Monarchie*. Wien-Köln, 1990. 57–65.]
- Kövér György é. n.: *Kiből lett és kiből nem lett virilista?* Szabolcs megye, 1883. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. H. n., 282–296.
- Králik Lajos 1903: *A magyar ügyvédség*. I. kötet. Budapest.
- Láng Lajos 1881: *A társadalmi deficit*. Függetlenül nógrádi Szontagh Pál nyílt levele a szerzőhöz s a szerző arra vonatkozó válasza. Budapest.
- Mayer László 2000: *Egy szombathelyi kereskedő – Stadler Károly – pénzbefektetési a századforduló tájkán*. In: *Vas megyei levéltári füzetek 9. Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely*, 113–125.
- Mazsu János 1980: *A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak alakulása a dualizmus időszakában*. In: Fehér András (szerk.): *Magyar Történeti Tanulmányok 13*. Debrecen, 5–55.
- Mazsu János 1992: *Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 141–178.
- Mátay Mónika 2004: *Historiográfiai viták a testamentumról*. Korall. 15–16. 248–271.
- Müller Róbert 1998: *Hrabovszky Dávid: Néhány levelek Balatonról, és mellyékéről*. (Balatoni Füzetek 1.) Keszthely.
- Navratil Szonja 2014: *A jogászhiatalásrendek története Magyarországon. 1868/9–1937*. (ELTE Jogi Kari Tudomány, 25. Sorozatszerk.: Varga István) Budapest.
- Rácz István 1989: *A debreceni cívisvágyon*. (Agrártörténeti tanulmányok 14.) Budapest.
- Szende Katalin 1999: *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban*. (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája) Soproni Szemle. 4. 343–356.

- Tóth Zoltán 1982: *Polgárosodás és hagyományőrzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban*. Ethnographia (93.) 2. 177–231.
- Tóth Zoltán 1987: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikákban*. Statisztikai Szemle. 1. 62–86.
- Tóth Zoltán 1989a: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Budapest.
- Tóth Zoltán 1989b: *A dualizmus kori árvaszéki-bagyatéki iratokról*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Rendi társadalom – Polgári társadalom 2*. Kutatásmódszertan. Gyula, 113–118.
- Tóth Zoltán 1991: *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”*. Társadalomtörténeti esszé. Századvég. 2–3. 75–130.
- Tóth Zoltán 1997: *„A magyar középosztály megteremtése”: jegyzetek néhány ismert társadalmi politikai textus margójára*. Századvég. 7. 46–72.
- Tókéczki László 1991: *Vitairat a magyar polgárosodásról*. Századvég. 2–3. 49–59.
- Utasi Ágnes 1997: *Középosztályi elméletek, alakuló magyar középosztályok*. Századvég. 7. 3–29.
- Vári András 1991: *Parttalan polgárosodás?* Századvég. 2–3. 60–74.
- Visi Lakatos Mária 1992: *Élet egy régi pécsi polgárcsaládban*. In: Hanák Péter (összeáll.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 10.) Budapest, 121–140.
- Vörös Károly 1965: *Budapest legnagyobb adófizetői 1903–1917*. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában I.) Tanulmányok Budapest múltjából. XVII. Budapest, 145–194.
- Vörös Károly 1971: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban*. (Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában II.) Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Budapest, 249–306.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest.
- Zlinszky János 1974: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8*. Székesfehérvár, 7–148.